

СТИЛІСТИЧНА АСПЕКТОЛОГІЯ МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2

DOI: <https://doi.org/10.17721/APULTP.2020.40.8-26>

Шевченко Л.І.

ORCID ID: 0000-0001-6290-2307

Web of Science ResearcherID: AAA-7939-2020

**ЕТИКА ІДЕАЛІВ І "ПРОЗИ ЖИТТЯ" В ЕПІСТОЛЯРІЇ
ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША**

***Анотація.** Стаття з циклу публікацій про видатного українського літератора, видавця, перекладача і автора українського правопису, т. зв. "кулішівки", присвячена аналізу світоглядних констант автора, відбитих в епістолярії. Розглядаються етичні максими і моральні принципи Пантелеймона Куліша як єдність ідеального, одухотвореного творчими, романтизованими уявленнями митця – і реального життя. Аналізуються апеляції П. Куліша з погляду мотивації ним домінуючих оцінок подій, обставин і характеристик адресатів, таких як ставлення до праці, народу, культури, мови, історії та ін. Окрема увага приділяється впливу на П. Куліша постаті та творчості М. Гоголя, коментатором, архіватором текстів, спогадів і видавцем якого він був. Листи дають можливість хронологізувати і пояснити зустрічі П. Куліша з родиною М. Гоголя, оцінку творчості М. Гоголя його сучасниками, з'ясувати особливості роботи над текстами М. Гоголя і спогадами про нього однодумців і друзів П. Куліша. Аналіз епістолярію вводить у пошук П. Кулішем духовних істин, зіставлень і паралелей із роздумами і творчими джерелами М. Гоголя, зокрема під час його поїздки до Данилового монастиря, до могили письменника. Інтелектуальна рефлексія П. Куліша в епістолярних текстах дозволяє виявити комплекс етичних проблем, навколо яких завжди зосереджується автор, і обґрунтувати складність поглядів на питання "ідеальне" – "профанне", "народ" – "служіння народу", "євангельські істини" – "світ реальних людей", "співмірність євангельського слова" – "живої одухотвореної природи" та ін. Проаналізовано широке коло адресатів П. Куліша, що дозволяє спостерегти панораму культурного життя української інтелігенції середини ХІХ ст., апробацію в середовищі культурних і громадських діячів традиційних етичних поглядів і формування нових ідей щодо мови, культури і національного відродження. Загальна характеристика моральних принципів П. Куліша корелюється з його апелятивами до авторитетних постатей, знакових подій та рефлексії на них в епістолярних текстах, зокрема особливостях звертань до адресатів. Висновково твердиться про складність, неоднозначність постаті П. Куліша, що був водночас невтомним*

трудівником, який поєднав високі етичні ідеали з моральним принципом творчого життя – служіння слову.

Ключові слова: епістолярій Пантелеймона Куліша, епістолярій як текст, етичні максими, моральні принципи П. Куліша, етичні домінанти Миколи Гоголя, адресати П. Куліша, мова у світогляді П. Куліша, ідеальні істини і реальне життя, євангельське слово і природа.

Інформація про автора: Шевченко Лариса Іванівна – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор; завідувач кафедри стилістики та мовної комунікації; Інститут філології; Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Електронна адреса: style_m_k@ukr.net

Larysa I. Shevchenko

ORCID ID: 0000-0001-6290-2307

Web of Science ResearcherID: AAA-7939-2020

ETHICS OF IDEALS AND "PROSE OF LIFE" IN PANTELEIMON KULISH'S EPISTOLARY

Abstract. *The article from a series of publications about the prominent Ukrainian writer, publisher, translator and author of Ukrainian spelling, the so-called "kulishivka", is dedicated to the analysis of the author's worldview constants reflected in his epistolary. The ethical maxims and moral principles of Panteleimon Kulish are considered as the unity of the ideal, inspired by creative, romantic views of the author and real life. P. Kulish's appeals are analyzed from the point of view of his motivation for dominant evaluations of events, circumstances and characteristics of the addressees, such as attitude towards work, people, culture, language, history, etc. Particular attention is paid to the influence of M. Gogol on P. Kulish due to the fact that P. Kulish was the author's commentator, archiver of texts and memoirs as well as publisher. The letters give an opportunity to chronologize and explain P. Kulish's meetings with M. Gogol's family, an assessment of M. Gogol's creativity by his contemporaries, to find out the peculiarities of work on M. Gogol's texts and the memories of his confederates and P. Kulish's friends. The analysis of the epistolary introduces P. Kulish's seek for spiritual truths, comparisons and parallels with M. Gogol's reflections and creative sources, in particular during his visit to Danilov Monastery and to the writer's tomb. P. Kulish's intellectual reflection in epistolary texts reveals a complex of ethical problems around which the author always focuses, substantiating the complexity of views on the issues of "ideal" – "profane", "people" – "service to people", "gospel truths" – "the world of real people", "the commensurability of the gospel word" – "living spiritualized nature" etc. A wide range of P. Kulish addressees is analyzed, which allows us to observe the panorama of the cultural life of the Ukrainian intelligentsia in the mid-19th century, testing in the environment of cultural and public figures of traditional ethical views and*

formation of new ideas about language, culture and national revival. P. Kulish's general characterization of moral principles is correlated with his appeals to authoritative figures, iconic events and partial manifestation in epistolary texts, in particular the features of requests to addressees. The author concludes that P. Kulish's personality was complex and ambiguous. At the same time, the writer was a tireless worker who combined high ethical ideals with the moral principles of creative life – the service of the word.

Key words: *Panteleimon Kulish's epistolary, epistolary as text, ethical maxims, P. Kulish's moral principles, Mykola Gogol's ethical dominants, P. Kulish's addressees, language in P. Kulish's worldview, ideal truths and real life, gospel word and nature.*

Information about the author: *Shevchenko Larysa Ivanivna – corresponding member of NAS of Ukraine, doctor of philology, professor; head of the department of stylistics and language communication; Institute of philology; Taras Shevchenko National University of Kyiv.*

E-mail: *style_m_k@ukr.net*

Шевченко Л.И.

ORCID ID: 0000-0001-6290-2307

Web of Science ResearcherID: AAA-7939-2020

ЭТИКА ИДЕАЛОВ И "ПРОЗЫ ЖИЗНИ" В ЭПИСТОЛЯРИИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛИША

Аннотация. *Статья из цикла публикаций о выдающемся украинском литераторе, издателе, переводчике и авторе украинского правописания, т.н. "кулишивки", посвящена анализу мировоззренческих констант автора, отраженных в эпистолярной. Рассматриваются этические максимы и моральные принципы Пантелеймона Кулиша как единство идеального, одухотворенного творческими, романтизированными представлениями творческой личности – и реальной жизни. Анализируются апелляции П. Кулиша с точки зрения мотивации им доминантных оценок событий, обстоятельств и характеристик адресатов, таких как отношение к труду, народу, культуре, языку, истории и др. Особое внимание уделяется влиянию на П. Кулиша личности и творчества Н. Гоголя, комментатором, архиватором текстов, воспоминаний и издателем которого он был. Письма дают возможность хронологизировать и объяснить встречи П. Кулиша с семьей Н. Гоголя, оценку творчества Н. Гоголя его современниками, выявить особенности работы над текстами Н. Гоголя и воспоминаниями о нем единомышленников и друзей П. Кулиша. Анализ эпистолярной вводит в поиск П. Кулишом духовных истин, сопоставлений и параллелей с размышлениями и творческими источниками Н. Гоголя, в частности во время его поездки в Данилов монастырь, к могиле писателя. Интеллектуальная рефлексия*

П. Кулиша в эпистолярных текстах позволяет охарактеризовать комплекс этических проблем, вокруг которых всегда сосредотачивается автор, обосновывая сложность взглядов на вопросы "идеальное" – "профанное", "народ" – "служение народу", "евангельские истины" – "мир реальных людей", "соразмерность евангельского слова" – "живой одухотворенной природы" и др. Проанализирован широкий круг адресатов П. Кулиша, что позволяет наблюдать панораму культурной жизни украинской интеллигенции середины XIX в., апробацию в среде культурных и общественных деятелей традиционных этических взглядов и формирования новых идей относительно языка, культуры и национального возрождения. Общая характеристика моральных принципов П. Кулиша коррелируется с его апелляциями к авторитетным фигурам, знаковым событиям и рефлексией на них в эпистолярных текстах, в частности особенностях обращений к адресатам. В заключение делается вывод о сложности, неоднозначности фигуры П. Кулиша, который был одновременно неутомимым тружеником, соединяющим высокие этические идеалы с моральным принципом творческой жизни – служением слову.

Ключевые слова: *эпистолярный Пантелеймона Кулиша, эпистолярный как текст, этические максимы, моральные принципы П. Кулиша, этические доминанты Николая Гоголя, адресаты П. Кулиша, язык в мировоззрении П. Кулиша, идеальные истины и реальная жизнь, евангельское слово и природа.*

Информация об авторе: *Шевченко Лариса Ивановна – член-корреспондент НАН Украины, доктор филологических наук, профессор; заведующая кафедрой стилистики и языковой коммуникации; Институт филологии; Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко.*

Электронный адрес: *style_m_k@ukr.net*

Лінгвіст, який інтерпретує філологічний текст, із очевидних причин домінування в ньому етичних та естетичних концепцій у формах вербалізованої художньої свідомості, авторських апеляцій до набутого досвіду й віртуально змодельованого світу постає перед завданням визначення критерію об'єктивації аналізу. Сформульована теза набуває особливої актуальності, коли йдеться про епістолярій – жанр, побудований на особистісних твердженнях, безпосередній рефлексії на події, відкритих апелятивах до адресата. Мовознавча компетенція в цьому випадку полягає, на нашу думку, в формалізованих ілюстраціях смислів, ідей, вербалізація яких дозволяє заглибитися в істинність пошуку творчої особистості.

Зауважимо, ідеали національного культурного діяча XIX ст., його етичний "кодекс" не можна розглядати відокремлено від

суспільно-політичних процесів, що характерні для європейської цивілізації того часу – "весни народів", максими свободи, героїзації вільної особистості, ідеї служіння народові. Як, зокрема, про це пише О.О. Янішевський в аналізі літератури польського зuboжіння з його

"бурхливими історичними потрясіннями, до яких слід віднести поділи Польщі наприкінці XVIII століття, невдале повстання під проводом Тадеуша Костюшка, глибинні суспільні потрясіння, викликані подіями 1830 й 1863 р.р., невгасимою боротьбою протягом XIX і початку XX століть за здобуття незалежності і побудову вільної польської держави" [23, с. 430].

П. Куліш живе і творить у колі цінностей і творчих пріоритетів, властивих знаковим польським авторам – Адаму Міцкевичу, Юліушу Словацькому, Зигмунду Красінському, Ципріану-Камілу Норвіду, Станіславу Виспянському та ін. Згадаймо і прямі аналогії з формуванням світогляду та громадянської позиції П. Куліша, що пов'язані з участю в Кирило-Мефодіївському товаристві, Костомарівською "Книгою буття українського народу" [20] та її дотичністю до ідей А. Міцкевича у славетному повстанському маніфесті [21].

Існують і складніші взаємозалежності. Йдеться про синтез в аналізі різних методів, що часто не тільки мотивують, але й визначають характер мовознавчих підходів. Скажімо, природа етичного не пізнається тільки в лінгвістичних покликаннях на мовні форми чи їх регулярність, власне лінгвістична аргументація лише ілюструє твердження про природу етичного, мотивації, обставини вияву етичного та ін. Заглиблення в етику фрази, мовної поведінки особистості, її рефлексії на світ – це лінгвістична компетенція перетинань пізнаваного в гуманітаристиці загалом.

Ще один аспект – ідеї, їх аналогії, етичні ідеали, взірці моральні й поведінкові, світоглядні переконання й асоціативи, тобто духовність, яка й формує людину. Людину у слові.

Рельєфно принцип продуктивності такого інтерпретативного підходу спостерігаємо в аналізі творчості П. Куліша –

літератора складного, відданого письменству до самозречення, і водночас імпульсивного в його епістолярії. Зокрема у рефлексії на творчу спадщину Миколи Гоголя.

Етичні, й глибше – світоглядні, асоціативи П. Куліша з М. Гоголем формуються протягом багатьох років, нагадуючи духовний всесвіт співмірностей, що має інтенції до розширення. Настійливий пошук П. Кулішем епістолярію М. Гоголя у приватних архівах тогочасної інтелігенції, заохочення друзів і колег до збирання творчої спадщини геніального письменника, ініціювання техніки копіювання листів М. Гоголя (з детальними інструкціями як це робити, на якому папері та ін. для збереження цього неоціненного скарбу, щоб став доступнішим іншим, хто хоче долучитися до істини), прагнення побачити всіх і все, що пов'язано з письменником – матір, сестру, його родинний дім, актуалізовані в культурному середовищі спогади про М. Гоголя його сучасників, врешті визначають контури вже названого духовного всесвіту.

1855 рік, лист до О. Куліш із Москви, як завжди подієво насичений інформацією про діячів культури, зокрема М. Погодіна та його колекціонування портретів російських учених і літераторів, як минувшини, так і сучасності. Властивий П. Кулішеві опис емоцій, викликаних простріленим і скривавленим сюртуком О. Пушкіна на одному з бюстів погодінської колекції, прикінцеве Кулішеве "*Больно!*", в якому так видно живу рефлексію українського літератора.

І врешті – знакове. Поїздка з Миколою Трушковським до Данилового монастиря, з точними, майже фотографічними замальовками спостережених життєвих колізій, де проводи в ополчення, їх жива ритуальність доводять П. Куліша до сліз: "на сердце было грустно и вместе торжественно" [1, с. 253].

Із цим настроєм очікування одкровення доїжджає П. Куліш до могили М. Гоголя. Символікою співмірностей із найважливішим, істинним і водночас гірким проінятий опис останнього земного притулку великого М. Гоголя, де "на каменном основаниі положена трапедія из тёмно-серого камня. Сверху надпись, кто погребён...". Жива рефлексія спорідненої

душі в антитезі вічності слова Гоголя й швидкоплинності життя "грустно видеть имя Гоголя на гробовом камне!" І виділені, тривожно передбачувані та вже значною мірою пережиті драми самого П. Куліша в написах на могилі М. Гоголя: "На боках надписи из Св[ятого] Писания. Из них более других остаются в памяти "Горькимъ словомъ моимъ посмѣюся" и "Правда возвышаетъ языкъ". В головах большой золотой (разумеется позолоченный) крест на каменной Голгофе, на которой сияет надпись: "Ей, гряди Господи Иисусе!"

Тріада істин пройденого земного шляху *Тих, хто належить вічності й Того, хто здатний доторкнутися до розрізень між праведним і лукавим.*

"Я перенёсся в чувства Гоголя и плакал почти всю обедню, немотря на все усилия подавлять слёзы", – пише П. Куліш дружині. Й гіркий висновок: "Ещё один пророк, а люди остаются всё теми же. Для кого же были страдания, низведшие его в могилу? Для кого написаны слова его?... Изумляешься такому явлению посреди современного общества! Это было чудо, воочию совершившееся" [1, с. 253].

Інтерпретатори П. Куліша (й пізніші, й сучасники літератора), яким вдавалося чи хотілося представити П. Куліша одновимірною людиною, людиною-ілюстрацією чи то "хуторянства" чи то "народництва", чи то абсолютизованого "українофільства", та ще й із оцінністю "буржуазного", а може особистістю з дратівливим характером, можливо не дуже лояльного щодо окремих пошановуваних діячів культури, на нашу думку, не часто зверталися до його листів. А ще – реальних вчинків, їх етичної мотивації, не показного, а щирого пістету до перейденого шляху світлих людей і поцілованих Богом талантив. У цьому П. Куліш, і саме ці усвідомлені духовні чесноти залишені нам у спадок як етичні максими.

Чи готовий сам П. Куліш до живої етики вчинків М. Гоголя? Роздуми над етичними проблемами є, на наш погляд, домінантою епістолярію українського літератора.

Найперше – це проблема жертвності в ім'я честі / правди / справедливості. П. Куліш декларує її достатньо радикально, можливо трохи пафосно, але з огляду на свої вчинки – чесно:

"... Только жертвами покупается спасение ближнего, что мы на битву явились в жизнь, что честный воин сражается в своём poste, не считая неприятелей, пока есть силы, и что лучше пасть мёртвым или изнемогшим, нежели добровольно уступить врагу своё место. Это знает, это чувствует только юноша" [2, с. 250].

Важливо, що лист адресований Сергію Аксакову, родину якого і самого адресата П. Куліш вважав найдостойнішими людьми того часу. І справді, родина Аксакових була поряд із П. Кулішем у непоодиноких складних ситуаціях – і морально, і матеріально, і за переконаннями, і за людською співучастю в різних життєвих колізіях.

Звертають на себе увагу і ключові слова наведеної фрази "жертва в ім'я", "спасіння ближнього", "битва" за "життя", апеляція до юнацького благородного максималізму, а з іншого боку – антитетичне протиставлення неможливості "добровільних поступок ворогові" свого місця просвітителя і труженика в інтелектуальній "битві". Все це формує етичну парадигму П. Куліша, де найбільші достоїнства людини пов'язані з працею-битвою, яка в модальностях українського літератора є і смислом життя, і честю, і гордістю, і перспективою жертви в ім'я духовного спасіння. Логічно постає звідси й узагальненість афористичної фрази М. Гоголя "Пояснення літургії", яку поділяє і цитує П. Куліш: "Божественная литургия есть вечное повторение великого подвига любви, для нас совершившегося".

Поваги гідні й етичні ремінісценції та поведінкові аналогії, коли йдеться не тільки про духовну спорідненість П. Куліша і М. Гоголя, але й інших достойників культури. У цьому зв'язку майже містичною видається історія із самим М. Гоголем, наведена і прокоментована Олесем Федоруком.

Український дослідник звертає увагу на фрагмент із "Истории моего знакомства с Гоголем" В. Аксакова, де йдеться про те, як Гоголь зустрів смерть О. Пушкіна. Саме цей фрагмент спогадів В. Аксакова (що важливо для етичних перехрещень митців) цитує П. Куліш:

"Из писем самого Гоголя известно, каким громовым ударом была для него эта потеря. Гоголь сделался болен и духом, и телом. Я прибавлю, что, по моему мнению, он уже никогда не выздоравливал совершенно и что смерть Пушкина была одною из причин всех болезненных явлений его духа, вследствие которых он задавал себе неразрешимые вопросы, на которые великий талант его, изнеможенный борьбою с направлением отшельника, не мог дать удовлетворительный ответ" [2, с. 537-538].

Заворожує майже екзистенційна спорідненість митців слова, де час культури послідовно сублімується в постатях О. Пушкіна, М. Гоголя, П. Куліша. Виявлені максимально персоналістично в художньому слові, вони рефлексують в одному колі етичних й естетичних цінностей, осягнень духовних істин, що до них і досі лише наближаються нащадки, і підкреслюють етичні та естетичні перетинання світогляду апеляцією до духовних сутностей один одного, без яких і саме життя майже неможливе.

Філологічна інтерпретація етичних максим П. Куліша – це водночас можливість заглибитися у проблеми людини, яка живе в реальному часі та в реальних обставинах. Достатньо однозначний і палкий в полеміці П. Куліш, коли йдеться про принципи для нього питання видання пам'яток культури, їх паспортизації, обстоювання творчої самостійності (що фактично присутнє ледь чи не в кожному листі), намагається інколи знайти компроміс у складних ситуаціях. У листі до О. Бодяньського, зокрема, надісланому 27 березня 1855 р. з Москви, П. Куліш пояснює адресату сутність рецензії на "Літопис Граб'янки". Рецензія буде поміркованою, зважаючи на причини: не варто робити "гадкое движение – унижить себе подобного", "ничего не люблю делать прихватком", "Киевская Комиссия <...> не делается ни умнее, ни нравственнее", "Мудрому не повредят их ошибки и заблуждения, а дураков моя

.....

рецензия не сделает мудрыми", "Нам надобно заниматься делами посложнее этого и не развлекаться мелочами" [6, с. 254].

Чи спостерігаємо в цьому випадку компроміс П. Куліша з обставинами літературного життя або зрадою власних високих етичних стандартів, коли йдеться про культурну історію народу? На нашу думку, іронічна оцінка П. Кулішем видання "Літопису Граб'янки", крім вже зазначених мотивацій, містить ключову (хай і трохи зверхню) оцінку: "Бог с ними! Спасибо, что хоть так издали". Іншими словами – максимум можливого. З тим, щоб зосередитися на головному і йти далі.

Інтерпретатор Кулішевого епістолярію знаходить численні перегуки етичних принципів П. Куліша з його іншим сучасником – Альбертом Швейцером, хоча фактичних підтверджень їх особистого чи текстового знайомства не знаємо. Напевно, саме "час культури" диктує її ритми й формує універсальні етичні принципи, які визначають злети і падіння особистості, соціуму, духовної традиції. А у А. Швейцера аргументована різними контекстами максима полягає в тому, що культура, в якій деградуєть засади етики, приречена на занепад [22]. Чи не те саме доводить П. Куліш?

Звернімо увагу, зокрема, на коментовані українським літератором в епістолярії персоналії культурної історії. Із повагою і турботою приймаються, коментуються і дістають підтримки одностудці, люди світлих починань, трудівники. Коротко і ясно в листі до М. Білозерського від 2 квітня 1855 р.: "Прощён Гулак. Есть надежда и для Костомарова" [10, с. 257] – це про кирило-мефодіївців, злет ідей яких окрилив і долю самого П.Куліша. Щиро й відверто в листі до К. Аксакова від 12 квітня 1855 р.: "Тогда Вам скажу спасибо за многое, что я от Вас слышал, – то есть не словом скажу, а делом". І далі – майже розпачливо: "Но Боже мой! Как все идет на изворот в жизни! какие страшные воздвигаются препятствия не только к нравственным, но и к чисто умственным успехам!" [5, с. 262]. Інший лист – до близького друга М. Білозерського, в якому повідомляється про плани повернення восени 1855 р. до Петербурга, бо "не вижу иного средства поддерживать себя в

материальном и нравственном отношении" [12, с. 263]. До людини морально глухої, без сподівання на розуміння не звертаються, так нещадно оголюючи душу: "Меня никто не щадит; пощадите хоть Вы, т.е. согласитесь в душе, что так должно мне поступать, как я поступаю. Обнимаю Вас мысленно и от всего сердца" [12, с. 263].

Аналогічні покликання на листи П. Куліша можна множити і множити, розвінчуючи складений можливо недоброзичливцями літератора міф про його нестерпний характер. Погодьмося, навіть критика авторського редагування поезій Т. Шевченка не передбачала відмови від дружби з Кобзарем чи нерозуміння його геніальної особистості в колі українських митців. Це був, на наш погляд, акт піднесення творчої істини до можливого абсолюту довершеності. Все в ім'я того ж – культури, її злету, максимального вияву могутності духу Т. Шевченка.

Так само чинив П. Куліш і з іншими. У листі до М. Білозерського 1855 р. адресант зазначає щодо видання П. Афанасьєвим (Чужбинським) 15 віршів під назвою "Що було на серці" й одразу ж дає їм оцінку: "Есть несколько стихов удачных, но вообще – мелочность чувств и мыслей. Всё же это не Левко Боровыковский. Малоросийский словарь его уже печатается (йдеться про "Словарь малорусского наречия" Афанасьєва-Чужбинського – літери А – 3 – Л.Ш.): этому я очень радуюсь" [10, с. 257]. В цій короткій історії листа – виразні домінанти моральних принципів П. Куліша. Чесно оцінити недосконалий, на його думку, поетичний доробок П. Афанасьєва-Чужбинського, порівнявши з іншим автором, що працює в цьому ж жанрі, – і водночас порадіти іншим успіхам критикованого за поезію автора, що створює такий важливий для українців словник. Все чесно. Все об'єктивно і морально несуперечливо.

Цей же критерій об'єктивної оцінки застосовує П. Куліш і до себе. З іншої нагоди в листі до А. Смірної він пише: "Канцелярское делопроизводство мне неизвестно, но я пишу грамотно и быстро по-русски, знаю польский, французский, немецкий, английский, итальянский испанский языки в такой мере, что могу переводить с каждого из них на русский для

.....

печати..." [14, с. 260]. У складних життєвих обставинах, що змушують П. Куліша звертатися за протекціонізмом не тільки до О. Смірної, але й до інших шанованих автором адресатів, він встигає перекладати, видавати та писати, зокрема і праці з соціополітичної проблематики, наприклад, брошуру "La politique de la Russie et les principantes danubiennes par general conite de Ficquelmont". Аналізуючи "трикутник центральної сили між Варшавою, Петербургом і Москвою" в колі геополітичних проблем середини XIX ст., П. Куліш, що так характерно для його темпераменту і світогляду, вдається до узагальнень, рівною мірою важливих і для народів, і для окремої особистості. Хоч би й у формі висновкової сентенції: "C'ect jefer son avenir à tous les vents que de ne pas savoir à tenips s'imposer à sois – neënee une frontière"¹.

Двічі видана 1854 р. в Парижі (за покликанням О. Федорука на "Catalogue de la section des Russica on écrits sur la Russie en langue étrangères. St.-Petersburg" [24]), брошура ця висвічує ще одну грань П. Куліша – людину європейської перспективи, здатну вести діалог освіченого українця з іномовними сучасниками.

Зауважимо також і на активній, навіть дещо гострій (сьогодні часто вживане означення "радикальний") позиції П. Куліша, коли йдеться про найважливіші для нього етичні максими: "Мораль моя вооружена зубами: она будет грызть сердце читателю – в этом я уверен" [9, с. 59]. Написані у 1852 р., ці рядки до М. Білозерського є інтертекстуальною домінантою епістолярію П. Куліша незалежно від хронології життя і широкого кола адресатів. Життєві обставини швидше уточнюють моральні координати, ніж змінюють їх. Звідси й майже екстатичне: "Я так работал... Если бы кто-нибудь взял на себя труд переменить свечу за свечою, а ставни были заперты, то я просидел бы ночь, день и ночь, но не вставал с места" [15, с. 216]. У листі до С. Аксакова, писаному з Мотронівки роком пізніше (1855 р.), П. Куліш більш стихшено, але не менш переконливо сформулює думку: "Я крепко верую в закон

¹ Не вміти вчасно обмежувати себе – значить віддати своє майбутнє на ласку долі

необходимости явлений, и вера моя всегда спасает меня: иначе сердце моё давно было бы разбито" [3, с. 236].

Аналогічні апеляції до друзів й інтелектуалів, з якими листувався П. Куліш, можна множити і множити. І це за обставин, про які з гіркотою говорить сам автор листів, як-от звертаючись до М.Д. Білозерського: "Меня никто не щадит; пощадите хоть Вы, т.е. согласитесь в душе, что так должно мне поступать, как я поступаю". [12, с. 263]. В іншій ситуації, в листі, адресованому К. Аксакову з Санкт-Петербурга 12 квітня 1855 р., П. Куліш розпачливо вигукує:

"Но, Боже мой! Как всё идёт на изворот в жизни! Какие страшные воздвигаются препятствия не только к нравственным, но и к чисто умственным успехам! Доживём ли мы с Вами до более счастливого времени? и где нам почерпать силы для литературных трудов, которые будучи совершенны, должны оставаться немymi, как мысли, сидящие в голове?" [5, с. 262].

Гармонія етичних мотивацій П. Куліша – це етика реалій творчої особистості, де ідеальне трансформується у "прозу життя" і навпаки – "проза життя" виростає до ідеальної, одухотвореної субстанції. Просвіщати народ свій – місія, високе покликання митця слова, божественний дар. Тому й відкривається П. Куліш М. Максимовичу "Нехай... Бог сам положить на думку, що... писати. Він один тее знає, що він думає-гадає, як нашу душу огнем воспалєє, голосними словами у слух уха промовляє" [17, с. 195].

З ідеальної настанови постає ідеальна сутність, точний смисл і довершена форма. Відтак "Псалом 41 я получил. Гарно! Знаете що? Коли се на мене, то людові і треба дещо показувати його мовою, то оттакими божественними речами чи не спірніше піде діло?" [17, с. 195].

П. Куліш безумовно апелює і до вищих істин, і до зразкових форм, і до естетичних вимірів національної мови в її "божественних" текстах. А як же з іншими оцінками реалій, коли "С обществом, к которому мы принадлежим, мы разлучены огромным неравенством отношений, мест и

.....

взглядов на вещи?" [11, с. 92]. І навіть більше – тверезий, неромантизований погляд на людей знімає з П. Куліша штамп "хуторянства", як усвідомленої (ніби-то) і декларованої автором моделі ідеального українського життя. У листі до Миколи Макарова, писаному 25 червня 1854 р. з Боївщини, П. Куліш із гіркою іронією зазначає, що хотів би "похвалитися своїми людьми", яких вісім та ще двоє дітей, але "людшки у мене дрянные, кроме одной или двух душ. Употребляю все средства, чтоб их очеловечить – и всё вотще; впрочем, ещё так мало времени я живу с ними" [19, с. 185].

Пізніше критикам (напевно, і багатьом сучасникам) П. Куліша написано руйнує романтизовану картину уявлень українського інтелігента. Але хіба не ця тема митця в духовній піднесеності і спраглому бажанні піднятися, підвестися в небесну височінь (а паралельно антитетичним компонентом світу – профанне існування нерозвиненої, недуховленої натури) будила пошук художника? Згадаймо, до прикладу, грецький міф про Ікара і драматичну рефлексію на нього Я. Брейгеля "Падіння Ікара". Ікар у могутньому злеті творчості й фантазії сягає небесної височини і хай з обпаленими крилами падає на землю, але він ще там – у небі. А на землі – все, як і було. Орач, опустивши голову, долає свій земний, позбавлений мрій про небесну височінь, шлях. Інші – кожен у своїх справах, а митець – у злеті, один.

У цьому ж листі до М. Макарова йдеться і про інше – сутнісне. П. Куліш смиренно і довірливо розповідає, як прокидається зранку й бере "английское евангелие, чтобы почитать главу или две для начала вместо молитвы", а далі йде до саду, де "в цветах и растениях мне чудится тот же голос, который чувствует душа моя в простых речах евангелистов". Євангеліє тут, в істинних формах природи "гораздо внятнее уму и сердцу, нежели в городах, точно как будто идёшь вслед за Христом и слышишь вдалеке его вечный голос" [19, с. 186-187].

Прості слова складної творчої особистості, етичні максими, що спираються на тернистий життєвий шлях, випробування

обставинами і здатність долати негаразди, хвороби, зради і, що важливо, часто нерозуміння і відторгнення.

Емоції автора, ну хоч би у звертаннях, їх лексичній варіативності, де прочитуються пошана, дружня, ділова та ін. апелятивності. Якщо йдеться про Г. Данилевського, то це "*Милостивый Государь Григорий Петрович...*" (тут і далі виділено нами. – Л.Ш.) [19, с. 166]; якщо лист написано О. Бодяньському, то "А що се *братику*, немає од тебе посилокки з паньківщиною?" [7, с. 167]; або "тим часом бувай здоров, *любий земляченьку*, та не забувай твого *щиро прихильного П.К.*" [7, с. 169]; чи "Не могу понять причины Вашего молчания, *мой дорогой Осип Максимович*" [8, с. 177]. До С. і К. Аксакових: "Давно бы следовало мне отозваться к Вам, *прекрасные друзья мои...* Вы самым делом показали, что Вы *друзья мои*, и потому да не покажется Вам странным, что я первым даю Вам это название)..." [4, с. 181]. І знову ж до С. Аксакова: "*Милостивый Государь! Почтеннейший Сергей Тимофеевич...*" [4, с. 181] та ін.

Тонкий стиліст, П. Куліш використовує актуальний у приватному епістолярії комплекс компонентів, характерних для листування, зокрема формули чемності ("*Свидетельствую глубокое почтение* всему Вашему семейству, *имею честь быть Вашим покорнейшим слугою*" [4, с. 181]; або як у листах до духовного вчителя Михайла Максимовича: "*Почтеннейший мой Наставник* Михайло Александрович" [18, с. 165]; "Оце ви все ждете нас на Михайловій Горі, *любі приятелі наші* Михайло Александрович і Марья Васильевна, а ми сидимо сидьма у Баївщині та й негадки!" [16, с. 183] та ін.

Минає час і ювілейні дати віхами позначають простір, в якому сформувався і творив Пантелеймон Куліш. Етичні ідеали духовності і моральні принципи щоденного життя поєдналися в особистості невтомного трудівника – складного, неоднозначного і такого спрагло до ритмів свого суспільства, народу, мови і культури будівничого. Епістолярій засвідчує цілісність мовної особистості, де рефлексія на ідеальне і земне найбільш рельєфно відбилася в мові, її текстах, семантиці фрази

і слова, виразових можливостях, об'єднаних етикою праці та творчого пошуку.

ЛІТЕРАТУРА

1. До Олександри Куліш. Москва, 24 березня 1855 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.

2. До Сергея Аксакова. Москва, 24 березня 1855 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.

3. До Сергея Аксакова. Мотронівка, 11, 15 лютого 1855 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.

4. До Сергея Аксакова. Баївщина, 18 травня 1854 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.

5. До Константіна Аксакова. Санкт-Петербург, 12 квітня 1855 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.

6. До Осипа Бодяньського. Москва, 27 березня 1855 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.

7. До Осипа Бодяньського. Мотронівка, 25 лютого 1854 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.

8. До Осипа Бодяньського. Мотронівка, 3 квітня 1854 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.

9. До Миколи Даниловича Білозерського. Санкт-Петербург, 6 грудня 1852 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.

10. До Миколи Даниловича Білозерського. Санкт-Петербург, 2 квітня 1855 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.

11. До Миколи Даниловича Білозерського. Санкт-Петербург, 8 квітня 1853 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.

12. До Миколи Даниловича Білозерського. Санкт-Петербург, 16 квітня 1855 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.

13. До Миколи Михайловича Білозерського. Москва, 30 січня 1854 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.
14. До Александри Смірної. Санкт-Петербург, 7 квітня 1855 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.
15. До Надії Забіли, Мотронівка, 25 жовтня 1854 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.
16. До Михайла Максимовича. Баївщина, 4 червня 1854 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.
17. До Михайла Максимовича. Баївщина, 18 серпня 1854 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.
18. До Михайла Максимовича. Мотронівка, 20 лютого 1854 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.
19. До Миколи Макарова. Баївщина, 25 червня 1854 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. Т. 2. 1850-1856.* Київ: Критика, 2009.
20. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991.
21. Міцкевичь А. Книги народа польскаго и польскаго пилигримства. Москва. 1917.
22. Швейцер А. Культура и этика / общ. ред. и предисл. проф. В.А. Карпушина. Москва: Прогресс, 1973.
23. Янішевський О.О. До питання про літературу польського зарубіжжя: контекст, хронотопний вимір, персоналії. *Київські полоністичні студії.* 2019. Т. XXXV.
24. P. Kulish Catalogue de la section des Russica on écrits sur la Russie en langue étrangères. St.-Petersburg, 1873. Т. 1. P. 389.

REFERENCES

1. *To Oleksandra Kulish* (2009). [Do Oleksandry Kulish]. Moskva, 24 bereznja 1855 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty.* Т. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
2. *To Sergei Aksakov* (2009). [Do Serheia Aksakova]. Moskva, 24 bereznia 1855 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty.* Т. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

3. *To Sergei Aksakov* (2009). [Do Serheia Aksakova]. Motronivka, 11, 15 liutoho 1855 r. r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
4. *To Sergei Aksakov* (2009). [Do Serheia Aksakova]. Baivshchyna, 18 travnia 1854 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
5. *To Konstantyn Aksakov* (2009). [Do Konstantina Aksakova]. Sankt-Peterburh 12 kvitnia 1855 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
6. *To Osyp Bodianskyj* (2009). [Do Osypa Bodianskoho]. Moskva, 27 bereznia 1855 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
7. *To Osyp Bodianskyj* (2009). [Do Osypa Bodianskoho]. Motronivka, 25 liutoho 1854 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
8. *To Osyp Bodianskyj* (2009). [Do Osypa Bodianskoho]. Motronivka, 3 kvitnia 1854 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
9. *To Mykola Danylovych Bilozerskyi* (2009). [Do Mykoly Danylovycha Bilozerskoho]. Sankt-Peterburh, 6 hrudnia 1852 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
10. *To Mykola Danylovych Bilozerskyi* (2009). [Do Mykoly Danylovycha Bilozerskoho]. Sankt-Peterburh, 2 kvitnia 1855 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
11. *To Mykola Danylovych Bilozerskyi* (2009). [Do Mykoly Danylovycha Bilozerskoho]. Sankt-Peterburh, 8 kvitnia 1853 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
12. *To Mykola Danylovych Bilozerskyi* (2009). [Do Mykoly Danylovycha Bilozerskoho]. Sankt-Peterburh, 16 kvitnia 1855 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
13. *To Mykola Mykhailovych Bilozerskyi* (2009). [Do Mykoly Mykhailovycha Bilozerskoho] Moskva, 30 sichnia 1854 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

14. *To Alieksandra Smirnova* (2009). [Do Alieksandry Smirnovoi] Sankt-Peterburh, 7 kvitnia 1855 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
15. *To Nadiya Zabyla* (2009). [Do Nadii Zabily]. Motronivka, 25 zhovtnia 1854 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
16. *To Mykhailo Maksymovych* (2009). [Do Mykhaila Maksymovycha.]. Baivshchyna, 4 chervnia 1854 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
17. *To Mykhailo Maksymovych* (2009). [Do Mykhaila Maksymovycha.]. Baivshchyna, 18 serpnia 1854 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
18. *To Mykhailo Maksymovych* (2009). [Do Mykhaila Maksymovycha.]. Baivshchyna, 20 liutoho 1854 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
19. *To Mykola Makarov* (2009). [Do Mykoly Makarova]. Baivshchyna, 25 chervnia 1854 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 2. 1850-1856. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
20. Kostomarov M. I. (1991). *The Law of God (The Book of Being of the Ukrainian People* [Zakon Bozhyi (Knyha buttia ukrainskoho narodu)]. Kyiv: Lybid . 40 p. [in Ukrainian].
21. Mitskevychъ A. (1917). *Books of the people of Polish and Polish pilgrimage* [Knyhy naroda polskaho y polskaho pylyhrymstva]. Moskva. 1917. 70 p. [in Polish].
22. Shveitser A. (1973). *Culture and Ethics* [Kultura i etika]. Moskva: Prohress. 373 p. [in Russian].
23. Yanishevskiy O.O. (2019). *To the question of the literature of the polish abroad: context, chronotope measurement, personalities* [Do pytannia pro literaturu polskoho zarubizhzhia: kontekst, khronotopnyi vymir, personalii]. *Kyivski polonistychni studii*, XXXV [in Ukrainian].
24. P. Kulish. *Catalogue de la section des Russica on écrits sur la Russie en langue étrangères*. St.-Petersburg, 1873. T. 1. P. 389. [in French].

Дата надходження до редакції – 02.02.2020
Дата затвердження редакцією – 19.02.2020